

Márkus Béla

A „között, a köztesség, a közép” kalauza – Tóth László újabb könyvei –

(Egy öngyűjtő válasza) *„A céloim ezzel a könyvvel ... a vallomás volt – magamról, életemről, pályámról, s arról a korról és világról, melyben életem eddigi (első?) hatvanöt évében éltem, azaz szélesebb értelemben, a 20. század második fele közép-európai történéseiről, viszonyairól, s még szélesebben és áttételesen az egész 20. századról. Tehát elsősorban mégsem én voltam itt érdekes (a magam számára sem), hanem a kor(om), ahogy azt egy bizonyos nézőpontból, egy bizonyos érzékenységgel – mely történetesen az enyém volt – meg lehetett élni”* – adja olvasója tudtára 2014-ben kiadott kötete, *A szövegember* bevezetőjében a szerző. Az *Előszó helyett* előszava minden filológiai szempontból fontos felvetést megelőz, minden esetleges, ám lényeges kérdésre adatokkal, tényekkel felel. Felvilágosít, hogy a kötet mindenekelőtt a Kocur László készítette hosszú beszélgetésre (ahonnan a cím is ered) és Pécsi Györgyi életútiinterjújára épít, de bőven szemezget a négy és fél évtized alatt adott többi, csaknem száz nyilatkozatból is.

A cél igazából itt sem, most sem más, mint volt a Kalligram kiadta két korábbi köte-
te, az *Átváltozás avagy az „itt” és az „ott”* (2003), illetve az *Egy öngyűjtő feljegyzései avagy Eszmék, rögeszmék, toposzok* (2009) esetében – azaz *A szövegember*, alcíme szerint *Az elmúlt idő nyomában* értelmezhető egy különös, a magyar irodalomban bizonyosan párját ritkító trilógia befejező darabjaként is. Az első rész a költő életművét és annak fogadtatástörténetét szemelvényezte és szemléltette. A vállalkozás jellegére az utószóban Németh Zoltán így mutatott rá: *„Nem kis merészség, jó adag pozitív értelemben vett örület, s még ennél is több mazochizmus szükségeltetik ahhoz, hogy valaki még életében összegyűjtse összes műveit, de nemcsak az összes műveit, hanem annak recepcióját is, kritikákat, esszéket, recenziókat és tanulmányokat. Úgy látszik, Tóth László egy azok közül a szent mazochisták közül, akik saját szövegben-létüket a legalaposabb teljességként élik meg, akik számára az írás és gyűjtés, írás és folyamatos önellenőrzés napi program és feladat.”* A középső rész most, a harmadik viszonylatában nem annyira a kritikusok méltatta családtörténeti háttér aprólékos rajzolatával tűnik ki és tölti be a szerepét, mint inkább azokkal az „elegyes” írásokkal, elmélkedésekkel, félhangos töprengésekkel, kis értekezésekkel, feljegyzésekkel és felelgetésekkel, amelyek segítik megérteni, bizonyítani és árnyalni *A szövegember* némely tételét, állítását és felvetését. A szerző által futamoknak nevezett feljegyzések a trilógia utolsó darabjában érvényesülnek igazán, az összhangzat pótolhatatlan részei. Amit az interjú szűk keretei között csak érinteni, futtában említeni lehet, azt fejtegetheti, magyarázhatja, ahhoz többször visszatérhet a feljegyzésekben.

A *szövegember* beszélgetései, a műfaj és a kérdező, nem pedig a kérdezett természetéből fakadóan vallomásosak, egyszer-kétszer azonban, főleg a családtörténet legtitkosabb fejezete, az anya-fiú viszony tekintetében nagyon is érzékelhető, hogy Tóth Lászlónak nincs

ínyére a vallomástevés. A nyílt feltárulkozás nem egyéniségjegye. Az álnév, amit korábban talált magának, s amit egyebek mellett most is használ, az Alter Egon köthető ugyan egy alakmáshoz is, ám alighanem a változatosságot, a vaglyagosságot fedi inkább, az alternatív lehetőségek, az egók egyikét. Hogy a sűrűn hangoztatott önazonosság-kereséssel függ-e össze, azért kétséges, mert kamaszkorától kezdve – s ezt a sors nagy kegyének érzi – sok mindenbe „beleszagolt”, a tehénpásztorokodástól kezdve az aratásig, cséplésig, a földmérésen és az útépitésen át a sörgyári molnár munkájáig, de volt pincér és raktáros is. A változatosság, vagy ahogy egy helyen nevezi, a kentaur-lét meghatározta a műfajok művelésében, és meg a magatartása szerint, felfogása alapján betöltött pozícióiban, továbbá az irodalom, vagy általában a művelődés, a kultúra területén játszott szerepeiben is. Kedvenc példája, nagy élvezettel meséli el, hogy az 1990-es évek elején, derekán négyöt helyen dolgozott egyszerre. Az egyik helyen kiadóigazgató volt, a másikon hetilap-főszerkesztő, a harmadikon egy kulturális-közéleti szemle rovatvezetője, a negyediken egy vidéki irodalmi folyóirat főmunkatársa, az ötödiken egy határon túli irodalmi lap budapesti összekötője. A vállalatok merészsége, egyszerűsége eredménye egy-két cím alapján mutatkozik meg igazán: a *Széphalom Könyvműhely* vezetőjének, Monostori Imre mellett az *Új Forrás* rovatvezetőjének, majd főszerkesztő-helyettesének lenni, megalapítani az *Ister* Kiadót és a kisebbségtudományi folyóiratot, a *Regiót*, dolgozni a *Pesti Kalligram* ügyvezetőjeként – s a végén kijelenteni: munkásságában legalább olyan fontos hely illeti meg a folyóirat- és könyvszerkesztői munkáit, mint a verseit vagy egyéb írásait. A mások műveinek megbecsüléséről éppúgy árulkodik ez, mint önnön szerteágazó érdeklődéséről, olthatatlan kultúrsumjáról. És akkor még nem esett számításba a különböző szakmai és társadalmi szervezetekben, egyesületekben végzett munka, a bizottsági, kuratóriumi feladatok sora. Mindezt alázattal csinálta és viselte. „*Én csavar voltam mindenütt, s ennél a csavar-létnél sohasem vágytam többre*” – nyilatkozta valahol, testhezállónak tartva a beosztotti létet, s utálni ugyanakkor főszerkesztőnek, igazgatónak, elnöknek lenni.

Integráló alkatnak hiszi magát, olyannak, aki mindig is igyekezett „középen” maradni. Csakhogy voltak idők, a hetvenes évek derekától úgy egy évtized, amikor – mint mondja – „*a közép is bizonyos szempontból szélnek tűnt*”, s ami rosszabb: „*a közepes érték számára a valódi érték szélsőségesnek*”. De a „középen-létezés” mellett tett hitet, mégpedig erős meggyőződéssel később is, állítván, a különböző „*esztétikák, nemzedékek, pártok között*” legbelső nyugalma, békéje érdekében „*mindenkor egy értékközpontú és sohasem érdekközpontú szemléletre, munkára, feladatvállalásra*” törekedett, noha jól tudta, óhatatlanul vállalni kell az ezzel együtt járó „*magányosságot és egyéb hátrányokat is*”. „*Mindig is független alkotónak álmodtam magam*” – az előtt a Pécsi Györgyi előtt vall így, aki magányos alkotónak, „szellemi partizánnak” látja, s feltételezi róla, hogy a kezdetektől törekedett a magyar irodalom népi és urbánus „hasadtságának” fölszámolására. Könyve egyik kis fejezetében, a Márk evangélistát idéző *Mint egyszemélyes légióban* azt állítja, őt igazából sem a népi, sem az urbánus nem érdekli, „*mint »népi« vagy »urbánus«*”, mert ha valamit értékesnek talál, nem nézi, „*honnan, mely oldalról van*”. Amit Tóth László ezzel kapcsolatban pályája alakulásának meghatározó világképi elemeiről s poétikai jellegéről mond, világos és igaz beszéd, de éppen mert az életmű magvához kapcsolódik, érdemes árnyalni, s itt-ott tán még igazítani is rajta. Legújabb kötete, egy sorozat nyitányaként megjelent *Határsértők* – alcíme szerint: *Önarckép – másokban 1.* – erre talán az eddigi könyveinél is több esélyt kínál.

A kentaur-léttel összefüggésben játékosan kérdezi, keserűen mondja-e vagy vidáman, hogy a költők közt talán nem a legrosszabb művelődés- és színháztörténész, a művelődés- és színháztörténészek között pedig nem is olyan csapnivaló költő, s mégse tartozik igazából „egyetlen istállóhoz sem”, íróként sem, de a történészek sem vették be a maguk

kasztjába, kasztjaiba. A kívülről talán nem rosszmájúan feltételezi: ennek könnyen lehet olyan oka, hogy a „kollégák” nem túlszámnyalni, de megközelíteni sem tudják a teljesítményét. Íróként, a több mint harmincöt önálló kötetét, aztán a fordításait, beszélgetéseit, az általa összeállított antológiákat nézve: művei száma erősen közeledik a száz felé, mondta hat évvel ezelőtt, hozzátéve, hogy minden megélt évre lassan másfél könyve jut. Történészként: ami tényanyagot *A komáromi magyar színjátszás története* két vastos kötetével („...miként hajdan az apostolok”; *Déryné nyomában*) felszínre hozott, az túl a teátrumon és teátrumokon, a nemzeti öneszmélés dokumentuma is. És ugyancsak történészként, vetélytárs nélkül, de megszállott munkatárssal, Filep Tamás Gusztávval *A csehszlovákiai magyar művelődés története 1918–1998* négy nélkülözhetetlen könyve. *Történelem – Demográfia és szociológia – Nyelvhasználát és nyelvfelfődés – A mindennapok kultúrája* az elsőben. A másodikban az *Oktatásügy – Közmművelődés – Sajtó, rádió, televízió*, a harmadikban az *Irodalom, tudomány, könyvkiadás – Színház – Képzőművészet – Ének, zene, tánc*, végül a negyedikben *Kronológia – Könyvészet – Mutatók*. Hangozzék bár közhelynek: példátlan teljesítmény ez, nincs náluk, aki a nyomába léphetne, érdemeit fölülmúlhatná.

(*Hontalanok kálváriajárása*) Kívált, ha hozzávesszük, ami munkássága legmaradandóbb darabjai közé sorolható, s amiről Kulcsár Ferenc jó okkal mondhatta, hogy szívesen látná minden felvidéki magyar család asztalán: a *Hontalanok* című dokumentumgyűjtemény. Emlékiratokat, naplókat, leveleket, verseket, novellákat és egyéb írásokat tartalmaz ez – ahogy a kritikus- és költőtárs nevezte – a csehszlovákiai magyarság sorsára szabott újkori „biblia”, az 1945-től 1948/1949-ig tartó kálváriajárás, vagy – Gál Sándor kifejezésével – „jégveréses esztendő” krónikája. E csaknem hétszáz oldalas válogatás két korábban megjelent kötete, a Molnár Imrével közösen összeállított *Mint fészkből kizavart madár...* (1990), valamint a saját szerkesztésében közreadott „*Hívebb emlékezésül...*” (1995) kiegészítése, lehető legteljesebbé tétele. Az előszó helyett szereplő eligazító szavak csak ezeket említik ugyan, ám szervesen ide tartozik, a jogfosztottság éveinek történetéhez még három másik könyv is. Egyrészt az *Elfeledett évek* című tanulmánykötete, benne *Nyolc arcképpel* olyan értelmiségekről, írókról, költőkről, történészekről, publicistákról, akiknek a pályáját a jogfosztottság évei törték ketté vagy terelték zsákutcába, mint például Gömör Jánosét, Győry Dezsőét, Darkó Istvánét, Szenes Erzsziét. Másodikként a *Gondolatok a tehervagonban, vagy Védőbeszéd a szlovákiai magyarok perében* című gyűjtemény említhető, amelyet Filep Tamás Gusztávval együtt szerkesztett annak a Peéry Rezsőnek az 1945 és 1948 között íródott cikkeiből, esszéiből, leveleiből és tanulmányaiból szemelgetve, aki a *Hontalanokban* a *Hét sovány esztendő gazdag termése* című, a szlovákiai magyarok második, 1938-tól 1945-ig tartó kisebbségi korszakának tanulságait összegző emlékiratával tűnik ki. Harmadikként a Fábry Zoltán naplóiból, cikkeiből, leveleiből és emlékirataiból válogató *Az őrhely megszólal* sorolando ide, címében nyilván a stósi remete 1946-os memorandumára, *A vádlott megszólalra* utalva. Ezt a cseh és szlovák értelmiség címére küldött segítségkérő beadványt, emlékeztetőt hosszú időn át, lényegében a szocializmus bukásáig úgy tartotta számon – már amikortól, a hatvanas évek közepétől számon tarthatta – a politika- és az irodalomtörténet, mint egyetlen korabeli tiltakozást a csehszlovákiai magyarok második világháború utáni jogfosztása ellen.

Tóth László minden elismerést megérdemlő nagy vállalkozása talán innen indult: onnan, hogy népközösségének felelős írástudójaként – nem költőként tehát, és nem is kritikusként – a szintén szorgalmas Molnár Imrében kiváló társra akadván kutatni kezdte a kort, vajon tényleg Fábry Zoltán volt az egyetlen, aki megszólalt a kisebbségi magyarság üldözése, a legsötétebb középkort idéző elnyomása ellen. Induláskor nagy súllyal eshetett latba az is, hogy vajon elfogadható-e az a jellemzés, egyben korszak-meghatározás, amelyik úgy tekintett erre a négy esztendőnyi periódusra, mint a hallgatás éveire. Vagyis

mint amelyik az irodalom történetében üres helyet jelöl, a folytonosság megszakadását-megszakítását. A *Mint fészkeből kizavart madár...* az ellenkezőjét tanúsította. Azt, hogy ha a második nyilvánosságba – tegnap szóra: a szamizdatba – szorult is vissza az irodalom, kéziratokba, könyvomatos kiadványokba, s ha vándorszövegek változataiban élt is tovább, de élt, létezett, terjedt – Zalabai Zsigmond idézett véleménye szerint a szlovákiai magyar irodalmi tudat igazodott a kényszerű körülményekhez, „népköltészeti-folklorisztikus, kézíratos formában ugyan, de mégiscsak produktív volt”. Ehhez a gyűjteményhez hasonlóan a címében Janics Kálmán klasszikus munkáját, *A hontalanság éveit* idéző *Hontalanok* válogatása is gazdag és bőséges. Ahogy az adatolásaiban, hivatkozásaiban is példás, stílusában élvezetes és mintaszerű, áttekinthető szerkezetű, csaknem negyven oldalnyi utószavában Tóth László felsorolja, az alkalmi és emlékkönyvi versezettől, magánlevelektől a naplón, tudósításokon át a naiv költészetig és tárcáig a műfajok sokasága eleveníti fel a hányattatás esztendeit, a kötet élére Fábry és Peéry emlékiratai mellé Szalatnai Rezsőt állítva.

A Felvidék nagyobbik részét Magyarországnak visszajuttató első bécsi döntés után, a második világháború idején, hitleri segédlettel létrejött fasiszta államban, a Szlovák Köztársasághoz maradt magyar kisebbség irodalmának Peéry mellett Szalatnai Rezső volt a vezéralakja. A *csehszlovákiai magyarok 1918 és 1945 között* című, befejezetlenül hagyott memorandumának bevezetése olyan korkép, amely a kisebbségi magyarság társadalmának szinte minden területére kiterjedve festi le az Európa szégyenére mindmáig érvényben lévő Benes-dekrétum következtében kialakult helyzetet, az emberhez méltó élet ellehetetlenülését, ellehetetlenítését. A bevezető sorok mintegy tudósításszerűen összegzik, amit a különböző irodalmi alkotások megjelenítenek, jeremiádkba illően elpanaszolnak: „A csehszlovákiai magyarság 1945 tavasza óta olyan megpróbáltatásokon megy keresztül, melyekre a Duna-táj változatos történetében nincsen példa. A Kassai kormányprogram s a belőle kilövellő jelszavak összevarrták a csehszlovákiai magyarokat a németekkel. (...) Kerek egy esztendő alatt a csehszlovákiai magyarokat megfosztották földjétől, házaiktól, sokakat lakásától is; köztisztviselőinek nincs fizetésük, nyugdíjasainak nincs nyugdíjuk, hatósági védelemben senki, aki magyar, nem részesül, mert egy elnöki dekrétum alapján minden magyar elvesztette állampolgárságát: minden magyar közmunkára vihető bárhol az országban, és fizetés nélkül, nincs egyetlenegy magyar iskola, még elemi fokon sem, nem működik egyetlenegy magyar köznevelődési vagy társadalmi egyesület, magyar főiskolai hallgatót nem szabad felvenni a főiskolára, még sportolniok sem szabad a magyaroknak; nincs magyar sajtó, nem jelenik meg magyar könyv, magyarul nyilatkozni nem szabad, a magyar nemzetiségűnek nem lehet rádiója, sok helyütt betiltották a magyar istentiszteleteket; sok ezer magyart internáltak országszerte, sok ezret megfélemlítve kényszerítettek szülőföldje elhagyására” – sorolja az anyagi és erkölcsi tönkretétel eseteit. Fábry szavaival a „totalizált, törvényesített, paragrafizált embertelenség” példáit. Azt a rettenetet, amikor – ugyancsak Fábrytól, az *Üresjárat* című naplójából idézve, „A szlováknak a magyar a zsidaja”.

A *Hontalanok* első két fejezete, az emlékiratok, illetve a bennük foglalt tényeket, állításokat néha csupán illusztráló, szemléltető, zömmel azonban esztétikai szempontból is értékelhető költői, prózai, publicisztikai alkotások. Ez utóbbiak között szerepel Ölvédi János *Magyar segélykiáltás Nyugatra 1946-ban* című írása, az összeállítás egyik legmegrázóbb darabja. A „hazátlan magyar író” egy bajorországi menekülttáborban azon vívódik, vajon a Nyugat úgymond előkelő politikusai, államférfijai, tudósai, írói s a „szellem emberei”, bölcsei tudják-e, mi történik a Duna-völgyben. „Tudjátok-e az igazságot? – kérdeznék tőlük képzeletbeli levelében. – Látjátok-e a tengernyi szenvedést, az embertelen megaláztatást, azt az utolsó, kegyetlen rabszolgasorsot, melybe az emberi méltóságért és szabadságért folytatott és megnyert háború taszított 600 000 szerencsétlen magyart a magát demokratikusnak valló,

szövetséges Csehszlovákiában?” Látjátok-e, kérdez tovább, mivé silányultak a szent és örök elvek, melyekért annyian áldozták fel az életüket. „Mikor döbben rá végre a művelt Nyugat, hogy az, ami ma Csehszlovákiában történik, nem egyéb kegyetlen imperializmusnál, és mikor kiáltja végre oda a hatalmi tébolyban tobzódó prágai »demokraták« felé: eddig, és ne tovább!”

Mint a kötet több írása, Ölvedié is egy régi toposzhoz, a Mohács utáni nemzettudatunk kialakulásában meghatározó szerepet játszó Querela Hungariae hagyományához kapcsolódik – Magyarország panaszát ezúttal egy nemzetész „hazátlan vándor” írója magában, magának mondja el, tehát még az sem adatik meg neki, hogy szavát hallassa, hogy odafordulhasson azokhoz, akik felléphetnének a rabszolgaság, a kegyetlenség ellen. „...ha szabad ember lennék, talán mindezt megírnám” – tehetetlen kétségbeesése olykor a panasz, a sirám mellett az átok, a káromlás szavait szólaltatja meg, kifejezve a helyzet abszurditását. „Úristen, mi lenne, ha egyszer a vak és süket élők helyett a halottak szólalnának meg?! Az ismeretlen amerikai katona, a hősi halált halt tíz- és százazrek, és számon kérnék a süket és vak élőköt a szent ígétet (...)?” A kötet harmadik fejezetének megannyi hivatalos irata és emlékirata aztán annak tanúsítója, hogy süket fülekre talált, pusztába kiáltott szó volt a számonkérés, a helyzetismeretetés, az emlékeztető, a javaslat, a levél s különböző más műfajú beadványok mindegyikének szava. Hiába küldték őket a csehszlovák kormányhoz és a Szlovák Nemzeti Tanácshoz a pozsonyi magyar értelmiségiek, hiába a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a rozsnyói helynöki hivatalból, hiába a világ protestáns vezetőihez a csehszlovákiai magyar reformátusok. Küldhettek memorandumot Tildy Zoltán magyar miniszterelnökhöz, Gyöngyösi János külügyminiszterhez, megfogalmazhatták a dél-szlovákiai zsidókét, a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetségét, az utóbbit magyar minisztereknek is és a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság vezetőjének, Jócsik Lajosnak szánva. Mehetett távirat a párizsi békekonferencia elnökéhez a Szlovákiából Kiutasított és Elmenekült Demokrata Magyarok Tanácsától, intézhetett üzenetet a magyar kormányhoz és a kormánykoalíció pártjaihoz a Csehszlovákiai Antifasiszta Magyarok Intézöbizottsága, hozhattak határozatot a csehszlovákiai magyarság „pártkülönbőség nélküli megbízottai” – mindhiába. Ment levél XII. Pius pápához, eredetileg azzal a szándékkal, hogy az összes magyar aláírásával küldik, de – szölt a záradék – „lehetetlen itt minden szervezkedés. A lakosság minden nyilatkozattól is fél.” Különbözö vallású – református, evangélikus, katolikus – lelkeszek készíthettek jelentéseket a Cseh- és Morvaországba deportált magyarok helyzetéről, Sas Andor beszámolhatott a szlovákiai zsidók 1939 és 1945 közötti üldözéséről, végül, már 1948-ban Fábry Zoltán dr. Balogh-Dénes Árpáddal közös emlékiratban adhatott számot a helyzetükröl Rákosi Mátyásnak, Molnár Eriknek és Révai Józsefnek – ök ketten Rákosihoz, a Magyar Dolgozók Pártja vezetőjéhez a csehszlovákiai magyar kommunisták nevében levelet is küldtek. „... Úgy hisszük, hogy az MDP különben sem léphet a magyar nép elé azzal, hogy segélynyújtási szerzödést kössön Csehszlovákiával, vagyis kötelezze magát vérét ontani azon csehekért és szlovákokért, akik a szlovákiai magyarokat elnyomják” – intenének, ám zátonyra fut minden törekvésük. Minden, amit javasolnak, kérnek, követelnek, Fábrynak a már idézett naplója címével mondva: üresjárat. Nem mozdtja meg nemhogy a világ, de Európa közvéleményét sem. Nem ébreszti fel a „demokratikus erök” lelkiismeretét. Nem ér célba.

A szintén említett, Tóth László történész, tudósi tehetségéről tanuskodó legutolsó fejezet hosszú címet visel: *Utószó helyett – helyzetképek a szlovákiai magyarokról 1945–1948/1949, avagy Adalékok és szempontok a „hontalanság éveinek” csehszlovákiai magyar önvédelmi küzdelmeihez és írásbeliségéhez.* A tanulmány a szerzöre egyébként jellemzően visszafogott tárgyilagos tárgyalásmódja ellenére annak talán adhatna mégis némi stílusnyomatékot, ha nem is a querela Hungariae retorikai eszközeit, a „lelkek felgyújtásának” fogásait használva, hogy a négyéves hontalanságot követően megszöaltak az önvád hangjai is. A bűnbak

keresésére. A szegényé, és mellettük, meglepően, az öntudatos büszkeségé is. Dobossy László egy nemzedék bukásának margójára írja: *Felelőségünk* van abban, hogy a Sarló Mozgalom tagjai a háború befejeztével, amikor – kendőző fogalmazással – „új és váratlan változatos vett a magyar–csehszlovák viszony, legtöbbszörünk a magánélet elsőbbségét választotta, vagy a közöny leplebe burkolózott”. „Miért nem gyűltünk össze újabb Gombaszögre három évvel ezelőtt?” – kérdezi, mint aki magukat okolja, hogy mulasztást követtek el. Ők – ismét kódosítva-szépítve a történeteket –, akik „az újabb magyar–csehszlovák viszonynak” „az elsőszámú (erkölcsi) áldozatai”, hisz ők hangoztatták a szláv kapcsolatok szükségességét, ők hirdették, hogy a „kisebbségi kérdést csak a szocializmus oldhatja meg eredményesen, a lenini-sztálini nemzetiségi politika keretében”. Ehhez képest egyik-másik társuk személyében, s hajdani szerepük „karikatúrájaként – az áttelepítés végrehajtói lettünk”. „Egyesülhet-e ismét a sarlós gárda”? – mindenekelőtt ez foglalkoztatja. S a legkevésbé sem az, hogy a két állam „újabb” viszonyáról miképp vélekedik a népe. Mondja-e magában, s ha igen, meddig a maga költőte verset: „Szedik már az ólak-házak tetejét, / Elvoiszik a falunak az elejét. / Marad itthon kettő-három reszlovák, / Kinyalhatják a komiszárnak a va... gát! // Viszik a kincset, hozzák a nincset!” Fábry Zoltán *Üzenete* a szlovenszlovák magyarság „éltető, megtartó és igazoló eleme”-ként nevezi meg az antifasizmust, s ebből az úgymond történelmi tényből fakad „tegnapi és mai egyforma szerepköre: mi voltunk és leszünk a szocialista emberség makacs beszélői és mániákus hordozói”. Ezt a valóságtól elemelkedett lelkesültséget vakhít sem táplálhatja, hiszen a közírónak szembe kellett néznie azzal, el kellett viselnie, hogy cikkét 1948 decemberében az *Új Szó*ban csaknem felére kurtították. Cenzúrázták. Ám amit kihagytak belőle, az se volt egyenes, őszinte beszédű: „Mi majdnem négyéves késéssel lépünk a béke küszöbére. Behozhatatlan hátránnyal, de le nem becsülendő előnnyel indulunk: tiszták maradtunk, emberek maradtunk. Némák voltunk, és embertelen hang nem hagyta el szánkat. Némák voltunk, de dac és harag nem gyülemlt fel bennünk. A sértődöttség, bosszú és türelmetlenség elvakító szenvedélyét mi elemészteztük magunkban: ennyi az előnyünk, és ezt meg kell tartanunk, ez kincsünk, zálogunk és menlevelünk: mi voltunk és vagyunk a vox humana népe!” És végül: „mi voltunk és leszünk a szocialista emberség makacs beszélői és mániákus hordozói”. Ez, persze, nemcsak a fordulatait tekintve – már vagy még – az orwelli újbeszéd stílusa vagy stílustalansága. Hozzá képest Vass László kéziratos beszámolója, *A jó palócok földjén* maga az elevenség, a szemléletesség és szellemesség. Amikor nem kisebbségieknek, hanem „semmiségiek”-nek nevezi a palócokat, mondván, négy éven át semmijük se volt, se joguk, se iskolájuk, se nótájuk, se politikájuk – és amikor tréfálkozásokban, vicces esetekben eleveníti meg, ahogy a „semmiségi idő” végével „kivirágzik szívükben a jókedv, a vigasság”.

A *Hontalanok* mint dokumentumkötet azonban nem e jókedv, vigalom távlatának ígéretével ér véget. Fölösleges lenne szerkesztői magyarázat, okfejtés ahhoz, hogy az utolsó három közlemény miért Fábry Zoltán levele Esterházy János halálos ítélete végrehajtásának megváltoztatása tárgyában Viliam Sirokyhoz, annak a Szlovák Kommunista Pártnak az elnökéhez, amelyik Esterházynek, a szlovákiai Magyar Párt 1939 és 45 közötti elnökének, az ún. Szlovák Állam idején a zsidók üldözése ellen egyedül felszólaló parlamenti képviselőnek a kegyelmi kérvénye Klement Gottwald köztársasági elnökhöz, és végül a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség tagjai ellen indított perben hozott több mint húszoldalas, 1949. december 30-i ítélet. Három dokumentum. Három jele annak, hogy ha a hontalanság véget érhetett is, az igazságtalanság, a törvénytelenység évei folytatódtak.

Ez viszont már túlesik a könyv jelölte idő határain. Ám hozzátartozik, elválaszthatatlanul, a szemtanúk megőrzött és élő emlékezetében, valamint a tudományos történelmi feldolgozásában. Tóth László kiváló munkájának külön érdeme, hogy a példátlanul pon-

tos, sajtóhibákkal sem terhelt jegyzetei, névmutatói és magyarázatai, a felhasznált és az ajánlott irodalom további kutatásokra serkentik az olvasót, segítik tájékozódni-elgazodni a későbbi időszakok „újabb viszonyainak” labirintusaiban is.

(„...mások művének szolgálatával”) Az irodalomfelfogásával, költészeteszményével kapcsolatban már szóba hozott frissebb kötete, a *Határsértők* végén az *Eligazító* (Mutató) szintén példás munka. Szakszerű, az apró részletekig megbízható, filológiai pontosságához nem férhet kétség. A pár oldalas *Elöljáróban* is világosan beszél a szerzői szándékról, elképzeléséről, segítve az olvasót az értelmezésben, a jellegzetességek megragadásában. Az utóbbiak közé sorolja: mások portréjának festésével rajzolja meg saját szellemi önarcképét, miközben figyelmét leköti általában az élet, jelesen az irodalmi élet működése – az ő kiemelései –, „az irodalom története, a megtörtént irodalom folyamata”. Azt is hangsúlyozza, hogy azokkal a már elhunyt író társaival szól magáról, akikhez személyes ismeretség fűzte, s akiket mintáinak, mestereinek, illetve barátainak tekintett és tekint. Így idézi meg Thurzó Gábor és Somlyó György, Mészöly Miklós és Kormos István, Fodor András, Ozsvald Árpád és Hervay Gizella, Simonffy András és Hornyik Miklós, Mikola Anikó és Csiki László, Deák László és Zalabai Zsigmond, Nagy Gáspár és Sziveri János alakját, sorsát, művészetét. Két esetben kivételt tesz, figyelmeztet: az egyik Weöres Sándor, akit nem ismert személyesen, ám akinek „személyisége, életműve, világa alapvetően határozta és határozza meg ma is” gondolkodását, írásait. A másik Fried István, akinek a személye is közel áll hozzá, s akinek a munkásságát Kelet-Közép-Európa „szellemiségének és irodalmiságának tudatosítása szempontjából” megkerülhetetlennek gondolja.

Látszik a névsorból: tényleg nem válogat, ki „honnan, mely oldalról van”.

Ám ahogy az én- és öntudata „kibontakozásában” a lenyűgözően sokrétű ismeretanyagával és szerteágazó érdeklődésével sokat segítő Thurzó Gáborról írja, a „mások művének szolgálatával” kapcsolatos vívódásokat is nagyon közel érzi magához – közel, hasonlóan Fodor Andrásához és Deák Lászlóhoz, akiket „a közt keresők”, a „között, a köztesség, a közép” embereinek jelöl. Az előbbit az irodalom afféle ügynökének, révkalauzi küldetésben – nyilván követendő személyes példajaként. Gesztusa úgy is értékelhető, hogy a magyar irodalom és szellemi élet „végtelen és végzetes, politikai és eszmei indítékokra visszavezethető kettéhasadtsága” idején felülemelkedik a megosztottságokon, szembeszegül a szekértáborok „egymás ellenében való bizonyításának” kicsinyes gyakorlatával. „... Alig vannak néhányan, akik valamelyest még kilátnak saját istállójukból, s túllátnak a vályújukon” – váratlanul, tőle szokatlan módon az állattartó paraszti világból vett metaforával szemlélteti, miért marad el a szóra érdemes művek nyugtázása s értékelése. Egyetértően idézi a szintetizáló műveltsége, öniróniája és malíciája miatt is becsült Hornyik Miklós véleményét, hadászati metaforáját, aki a kialakult frontvonalakat s a „mesterlövészeket” kárhóztatja. Másuttamint kesereg, mert kritikai gondolkodásunkat, beszédünket visszahódította a rendszerváltoztatás előtti időkből ismert „demagógia és dogma” – ám sem azt nem feszegeti, mi lehet mindezek kiváltó oka, sem pedig, hogy esztétikai, poétikai vagy politikai, filozófiai tételek merev alkalmazására gondol-e.

S az alkalmazást kikényszerítőkre-e, tényszerűen, névvel nevezetten, vagy általában, „egyes kánonok érdeklődésén és érdekein” értetlenkedve, mint a „mélyen rangján alul értékelt” Szepesi Attila esetében, Somlyó György versei méltatlan alábecsülését szóvá téve pedig a „kritikai kánont” téve felelőssé. Ozsvald Árpád mítoszteremtő valóságérzékelését, a világ, a környezet időtlenbe történő áttemelését is úgy méltatja, hogy tudja, kívül esik mindez „kánonjaink” figyelmén – feltételezhetően a szlovákiai kánont külön tartva számon. Az értékrend alapozói és formálói közül két irodalomtörténetre tér ki ismételtelen, a Kulcsár Szabó Ernő írta összefoglalásra, illetve a Szegedy-Maszák Mihály-féle, a szerkesztők közül csak őt nevezve meg. Utóbbi

esetben szelíd megjegyzése, hogy Fodor András költői törekvéseiről nem szól, csupán Bartók kapcsán, s a naplói miatt említi. Simonffy András „*csúcsközeli magasságokba jutott életműve*” fogadtatástörténetének szakaszait hűvös tárgyyszerűséggel szemléli. Tudatja, hogy legkorábban a Kortársaink-sorozat darabjaként megjelent kötet, a *Fiatal magyar prózairók* „érzékeny és hiteles arcképet” fest róla, aztán az akadémiai spenót „pontos és méltányos értékelést ad”, Kulcsár Szabó viszont már a nevét sem írja le, de nem jár jobban a *Magyar irodalom története*iben sem, itt egy stb.-vel végződő felsorolásban szerepel – a film és az irodalom párhuzamai kapcsán. Indulatba akkor sem jön, nem lévén a heves szócsaták embere, amikor az *Egy remek napot* kiemelkedő kötetnek, a címadó novellát pedig mindenkori antológiadarabnak tartva megjegyzi, ha „némelyik kánonista” – s itt az elnevezésben azért felcsillan némi ironia – ezeket figyelmen kívül hagyhatónak vélné, az az „ő, illetve a kánon hiányosságait jelezne”. Nyílt polémiát, poétikai-esztétikai természetű vitát egyedül Keresztury Tibor kánonistával vállal, mégpedig Nagy Gáspár művészetének megítélése dolgában. Kifogásolja már a kritikus szóhasználatát is: ha lekicsinylően „*tisztes kismesterek*” nevezi a költőt, holott – Tóth László szerint – a magyar irodalom történetében olyan „*ragyogóbbnál ragyogóbb kismesterek*” vannak, mint Aprily, Jékely, Berda József vagy Csorba Győző, másrészt Keresztury a tanulmányaiban sok olyan költőt „*magasan értékelt*”, aki kismester, „*mi több, másodvonalbeliek és harmadrangúak*” is „*szép számmal*” vannak köztük. A könnyen minősítő kollégát azonban nemcsak általában szembesítené az elfogultságaival, ellentmondásaival, hanem konkrétan Nagy Gáspár lírája értékeinek, jellegének megítélését tekintve is. „*Széles skála*”, „*leleményes eredetiség*”, „*érzékeny*” képkalkotás, „*biztos arányérzék*”, „*asszociatív gazdagság*”, a „*versbeszéd láttató-kifejező ereje*” – a „*legkényesebb ízlésű*” folyóiratok egyikében, a *Jelenkorban* ezeket a jellemző jegyeket jelölte meg egykoron egy ítéző, aki nem volt más, mint Keresztury, a méltatóból mára bírálóvá lett, pályáját félbe-/abbahagyó kritikus. Tóth László pompás parádrisztpozítja ez; okkal kérdezi, ha a költő tényleg „*több számmal nagyobb kabátot*” kapott volna, mint ami illet hozzá, akkor az elszabásban nem működött közre lelkes dicséretével – mint kánonista divatszabó? – a recenzens is. A lényegi kérdés azonban – ami központi gondolatként, elemzési szempontként mintegy vezérfonal összeköthetné a *Határsértők* portréit – ezután következik: a méret nem attól látszik kisebbnek, mint korábban, mert „*esetleg a perspektíva, a látószögünk másult azóta, esetleg a poétikai környezet alakult át az eltelt idő alatt*”. Mint aki bátortalan, csak valószínűnek véli, holott állíthatná: a kritikus korábbi látását az 1990–2010 között a kortárs magyar költészetben „*végbement nyelv-, szemlélet-, illetve paradigmaváltás optikája*” módosította. Ha bátrabb, végbemenés helyett végrehajtásról beszél, kapcsolódva azok véleményéhez, akik már korán, és szinte húsz éven át a posztmodern paradigmájának erőszakos terjesztése ellen emeltek szót, vagy akik ma – friss fejlemény – a tegnapi „*bölcsészkarri kaszárnnyák*” parancsuralmát, „*nagyon vehemens*” hangjait emlegetik. Két kötet mindenképp bátoríthatta volna: a líra területén, főként a nyelv- és szubjektumfelfogás elemzésekor a Kulcsár Szabó Ernő irodalomelméleti munkásságát ízekre szedő Bezeczy Gáboré (*Irodalomtörténet a senkiföldjén*), a „*prózaforradulatot*” tekintve pedig a Balassa Péter szerepét és teóriáit igen alaposan, kíméletlen éleslátással elemző György Péteré (*A hatalom képzelete*). Ennek az állami kultúra és művészet 1957 és 1980 közötti viszonyát tárgyaló alapvető monográfiának az 1980 – *A rövid nyolcvanas évek kezdete* című fejezetében esik szó arról, hogy Balassa a saját kánonja kidolgozása (és kihirdetése) során nem létezőnek tekintette „*a kortárs irodalom jelentős részét*”, és ennek az „*irodalmon kívüliségnek*” az árát „*számtalan kiváló és fontos író fizette meg*”. Így ezért kerülhetett a debreceni évei, a Görömbei-iskola után Balassát mesterévé választó Keresztury kiállította számlára Nagy Gáspár is.

Tóth László törleszt valamennyit ama árból: összes portréalanya közül a legelszántabban talán a „*rendszerelváltó versek*” költőjét helyezi-helyezné vissza az „*irodalmon belülre*”, állítván, alig van költészetünkben, „*akinek poétikai horizontja szélesebb, költői eszköztára és nyelve változatosabb, sokrétűbb és többszólamúbb*”. Ugyanakkor megértőnek mutatkozik azok iránt is, akiket úgymond megtéveszthet, illetve irritálhat, hogy az életműben viszonylag nagy helyet kap a politikai, illetve az ún. képviseleti költészet – s alighanem itt rejlik annak a kulcsa, ha más alanya esetében kevésbé határozott. A harminc évvel ezelőtt új költészeti kánon sulykolta dogmákat követve ugyanis ő is a miben létük, poétikai létmódjuk tisztázása nélkül marasztalja el a képviseleti lírát és a váteszszerepet. Csodálkozik, Nagy Gáspár miért csak egy verssel szerepel az *Édes hazám* című „közéleti versantológiában”, holott a náluk is „végbement”, s általa sem kifogásolt paradigmaváltást figyelembe véve azon kellene csodálkoznia, hogy mégiscsak létezik, életre kapott, van (a) közéleti líra. Ismét megszólalhatnak (hisz el sem hallgattak) a világkép olyan elemei, amelyek a költőt a történelemhez, a nemzetéhez és a társadalmi rétegéhez, környezetéhez kötik – az életvalóság, a referencia mégsem olyanak bizonyult, mint a végképp eltörleendő múlt. Az emberi létmód alapszerkezetének megváltozása mégsem hozta magával, hogy a személyiség három alapvető tevékenysége – a megismerő, az értékelő és a cselekvő – ne lehessen a lírai én, hős, beszélő témája, tárgya. Mégsem teljesült a szlovákiai Kossuth-díjas írónak az öntudat fölényével hirdetett jóslata, miszerint nem az irodalom dolga, hanem a közírásé és a társadalomtudományoké, hogy fölvesse az „édes haza” bajait, vagy például a magyarság sorskérdéseit. Hogy kinek mi a dolga, kiforogja az idő.

Míndezen a paradigmaváltással összefüggő, az alkotói pályák és emberi sorsok alakulását meghatározó problémák lekötik Tóth László figyelmét. Fodor András esetében például anélkül, hogy túl az irodalom „széttagozódásán”, okát keresné, tudomásul veszi 1997 nyári naplójának panaszát: az írók között ő, a „közt kereső” idegenebbnek érzi magát, mint a hetvenes évek óta bármikor. Lehet lírájának mellőzése, „torzító értékelése” az ok, lehet – mint Kormos Istvánról születésnap emlékezésben elismerően írta s itt megismétli –, hogy bátran mert „*egy elszemélytelenedő, különféle uniformisokba kényszerülő világban, a tárgyias, illetve tárgyilagos (objektív) líra, a szövegköltészet és az epikus, narratív poézis térhódításának korában*” személyes lenni, a magánügyeit (vagy magányügyeit?) emelni „*a közösségi létélmények tágasságába*”. Ám ha már Kormos halála táján, 1977 körül is olyan felfogás hódított tért, amelyik korszerűtlennek ítélte a vallomásos lírát, mennyivel inkább avítottak nyilvánítva söpört le minden alanyi s a közösséggel kapcsolatos megszólalást akkor, amikor a kaszányaszellemtől vezényeltetve egyeduralkodó lett.

Amikor a kifejezés, hogy küldetéses – Zalabai Zsigmond sorsán töprengve merül ez fel – „*afféle szitokszóvá vált*”, mi több, vádat vont maga után. Vádolták Zalabait is, mert a szövegirodalommal szemben a szerepvállaló irodalom elsőbbségét hirdette – s ezért „*az újabb nemzedékek azóta is gyanakodva szemlélik életművét*”. Ha ennyi elég ahhoz, hogy valakinek a munkássága gyanúba keveredjen, akkor ezt kifogásolva talán erősebben halathatnák a hangjukat az olyan tekintélyek, mint éppen Tóth László. Persze szól ő, csak – eszerint – visszhangra nem lel az irodalomtörténész, kritikus, szociográfus Zalabai munkásságát minden ízében a Németh László-i minőségeszmény megtestesítőjének mondva. Vagy elfogadva tőle, hogy a jövő útja egy olyan szintézis lehetne, „*amelyben a Fábry-féle valóságérzék és etikai érdeklődés egyensúlyba kerül az esztétikai elemzéssel, az irodalmibb és műközpontúbb gondolkodással*”, s amelyben a „*valóságirodalom*” (Fábry) és az „*irodalom valósága*” (Tózsér Árpád) egy és ugyanazon dolog dialektikus egységét jelentik. Amiatt sem perlekedve, hogy az elkötelezettséget mint „*nemzetközelséget*” képzele el, különösen 1968 után, a csehszlovákiai magyarság azonosságtudatának és integritásának erősítése és „*önösszeszedése*” szorgalmazása érdekében is. Ha még a szintén egyetértően említett ter-

vet, a nemzetiségi magyarság szellemi-művészeti élete egészségtelen irodalomközpontúságának gondolatát is számba vesszük, akkor érthetetlen igazán az ifjak ama gyanakvása s vádjai. S érthetetlen – a csehszlovákiai magyar irodalomnál maradván –, hogy annak a Mikola Anikónak az „érvényes és időtálló” költészete is „visszhangtalan”, akinek pedig – elemzi szépen és meggyőzően a költőbarát – az evangélista János Jelenéseit idéző, „*komor, sejtelmességükkel szívszorongató tájai, jelenetei*” teljesítik az ifjú ítések normáit, amennyiben függetlenek a nemzetiségi-nemzeti „*hovatarozás kisszerű és provinciális kötelékeitől*”. Távol esnek tehát attól, hogy azért lenne érdemes figyelni rájuk, ami miatt Ozsvald Árpád „*összmagyar viszonylatban is figyelemre méltó, hiteles lírai életművére*” kellene-illene. Vagyis a lényeglátó összegzés szerint az „*organikus önszemlélet*” miatt, ami annyit tesz, hogy az igazi „*autonóm személyiség*” soha nem lehet „*független a maga szűkebb-tágabb környezetétől, sőt, saját autonómiáját épp környezeté adottságaiból bontja ki, benső szabadságát külső kötöttségei mozgósításával teremti meg*”.

Kulturális antropológusok, szociálpszichológusok, emlékezetkutatók, filozófusok, társadalomkutatók igazolta szavak, a szöveggörnyezetben mégis úgy hangzanak, mintha az organikus önszemlélet eltaszítana magától minden szerepvállalást, elkötelezettséget a „*környezet*” iránt. Azért támadhat ez a benyomás, mert a *Határsértők* szerzője e „*példa- és mintaértékű*” költészettel kapcsolatban sem felejt el megjegyezni, hogy benne is lezajlott a „*képviseleti líra*” válsága, s hogy a pálya vége felé a költő rezignáltan tekintett „*valamikori közösségi szerepszemélyeire*”. Csakhogy e csüggedtség hátha inkább az irodalom, a művészet „*fölösleges és nélkülözhető voltát hirdető*” kor érzete, s épp oly kevés köze van az esztétikai értékekhez, mint ahogy a különböző magatartásformáknak, megszólalásmódoknak sincs. Az ironikus, szarkasztikus alak, beszélő jelesebb lenne, mint a patetikus, elégikus? Ha valaki – mint Balázs Imre József veti fel Hervay Gizella lírai éneke kapcsán – „*túláságosan benne van a világban, amelyről mesél*”, az kevésbé érdemes, mint az, aki kívül vagy felül áll a világán? Elavulhatnak, méghozzá véglegesen magatartások, válhatnak használhatatlanná konvenciók, mint ahogy ezt a Mészöly Miklós figyelmét is felkeltő Hizsnyai Zoltán pamfletsorozat, a *Vizilovak és totemállatok* sugallja?

A különböző portrék azonos vonásai alapján úgy fest, hogy Tóth László maga is azok közé tartozik, aki kedveli, ha valaki – mint a fiatal Csiki Lászlóról írta – „*szembemegy a küldetéses irodalommal*”, „*fütyülve a költő vátesz szerepére*”, és a szinte „*önálló entitásnak vett nyelvet beszélteni és játszattja*”. Hogy aztán a költői öntudat mikor duzzadalmahodik magabiztosabbra, akkor-e, ha jelenteni, közölni vágy valamit valakikkel, vagy ha játszik a melléknevekkel, nézi – Csiki idézett versrészlete –, mint „*korzónak tarka szófajok... / sír egy határozatlan, magányos névelő*”, szóval, hogy az egyik szerep poétikailag kimunkáltabb-e, mint a másik – ennek eldöntése azért is nehéz, mert akad költő, író, aki szerinte is, feltételezhetően a 80-as évek „*elszabaduló posztmodernjében*” (a szörendért nem szavatolnánk) „*kéjeleg artisztikus göggel a nyelvvel*”. Hasonlóképpen jellemzésre, nem pedig minősítésre szolgálhatnak azok a művészi eszközök, poétikai fogalmak, amelyeknek az elterjedése talán Kenyeres Zoltánnak az elvont tárgyiasság líráját a látomásos-metaforikus mellé (és nem vele szembe) állító tanulmányához, valamint Király István Tandori Dezsőt méltató esszéjéhez (*Egy befogadói élmény nyomában*) fűződik: az alulretorizáltság vagy alulmegnevezés, a prózai narráció vagy depoetizálás és a többi. Habár a portrékészítő magáról is elmondhatná, amit Fodor Andrásról, eldicsekedhetné, hogy „*érdeklődése-tájékozódása mintaszerűen sokágú*”, irodalomfelfogása, eszménye mégis erősen egyfelé húzza-vonzza. Önbírálatba burkolva vet számot azzal, hogy az *Átkelés* című harmadik kötete az első, *A hangok utánzata* „*csontjaira csupaszított nyelvi-képi konstrukcióit*” követően barokkos nyelv-gondolati alakzatait tekintve túláságosan felülstilizáltra sikeredett, történelem- és társadalomszemlélete pedig ellaposodott.

A „középet” kereste, hangsúlyozta, miután másutt is az *Átkelés* egyre idegenebbnek érzett történelmi pátoszáról beszélt.

Ez a közép azonban az alkotók és az alkotások között példát kereső és állító igyekezet miatt kissé oldalra tolódik. Átlelkesíti a pátosz, csakhogy ne illanjon el. Fúti a meggyőződés heve, a meggyőzés érvei nélkül. Hogy például „*valamiféle nemzeti géniusz*” megtestesítői – „hiányos névsor” – Ottlik és Mándy, Déry és Nemes Nagy, Pilinszky és Weöres, Kassák és Füst, Móricz és Karinthy Frigyes, Kosztolányi és Ady, Radnóti és József Attila voltak? – a kijelentés a határozatlan fajtára, minőségre utaló határozatlan névmás miatt még akár bántó is lehet. Ám hogy ugyanők a „*magasabb szellemi-esztétikai-erkölcsi értékek szférájában kétségtelen nemzetegyesítő erővel bírtak*”, ehhez azért elkelné némi magyarázat. Hogy miért éppen ők, s mások miért nem? „*Személyükkel is súlyt, jelentőséget és jelentést tudtak adni az irodalomnak*” – hangzik el másutt, Mészöly Miklóst méltatva, s itt már rövidebb a Babitscsal kezdődő, s Karinthyval, Kosztolányival, Füsttel folytatódó, Máraival kiegészülő névsor. A folytatáskor csodálkozni valóan elmozdul, elcsúszik ama közép: „*Illyésben is, Németh Lászlóban is – más oldalról Kassákban is – lehetett valami ebből*”, háromjuk esetében határozatlan, hogy esetleg a jelentősek között akad helyük, aztán ismét határozott: „*De feltétel nélkül ilyen volt Weöres, Pilinszky, Mándy, Nemes Nagy Ágnes.*” Fontosnak tartja hozzátenni: „*Nincsenek sokan*”, majd hogy ők a „*magaslatok*”. Soroljunk – eszerint – dombokat? Nevet adva nekik: Nagy László, Juhász Ferenc, Kányádi Sándor, Csoóri Sándor, Sánta Ferenc, Sütő András, Székely János, Gion Nándor, aztán egy nemzedéki vonulatban a két Szilágyi, Domokos és István – a dombságban futná még egy-két névre. Örkenyére, például, Páskándi Gézáéra, aztán olyanokéra is, akiket ő maga nevez „*írólegendáknak*”, mint Déryt és Lengyel Józsefet, másutt „*magaslatnak*” megint és mégis: Szentkuthy Miklóst és Tandorit.

Mészöly Miklós esetében, úgy tűnik fel, a meggyőződés hevületéhez a meggyőzés érveit is csatolja. Az *Alakulások* valóságos bibliája volt, írja, igaz, az *Igézőt* és Somlyótól a „*Modernnek kell lenni mindenestül...*”-t, Hornyiknak az írói interjúit is ekként említette. Ez utóbbi alanyairól egyébként félrevezetően jegyezve meg, hogy legtöbbször Magyarországon – 1982 körül – alig kapott figyelmet, holott a megszólaltatott Németh Lászlónak és Örkeny Istvánnak életműkiadása volt, Pilinszky – bár későn, de – József Attila-díjban részesült, Dérynek pedig sorra jelentek meg a művei. Mészölyhöz visszakanyarodva, a „közép” kedvéért akár el is lehetne fogadni, hogy *Az atléta halála* „kopernikuszi fordulatot” hozott az elbeszélő irodalmunkban, átformálta prózapoeitikánkat, noha ebben az átformálásban, a hivatkozott Béládi Miklós szerint is, jelentős szerep jutott például Hernádi Gyulának. Amit viszont már nehéz lenne elfogadni, az az „*értékegyesítő szerepe*”, hogy benne a magyar irodalom „*még egyesülni tudott*”, ahogy az éles elméjű Szörényi László állította: „*országegyesítő*” volt. Lehetett egyesítő és – Tóth László szavaival – „*sorvezető, viszonyítási pont*” nagyjából a rendszerváltozásig, ám pont akkor megszűnt az lenni, amikor 1990. szeptember 29-én elküldte (és a *Magyar Nemzet*ben közölte) a Magyar Írók Szövetsége elnökének és elnökségének szóló, címében is beszédes levelét: „... *Ott én nem vagyok otthon*”. Ettől a pillanattól, szerinte a „*társelnöki*”, valójában az elnökségi tisztségéről való lemondásától kezdve abban a sorban lett egy vezető, amelyik a *Nappali hold* Csoóri Sándorát egy-két szerencsétlen mondata miatt lényegében kiközösítette a magyar irodalomból, antiszemitanak bélyegezve. Ha a szellemi élet kettészakadása, széttagozódása ekkor kezdődött, akkor ebben Mészöly megszólalásának nem csitító, hanem gerjesztő hatása volt, lehetett, hiszen „*sokéves ismeretségük*”, „*bármilyen barátságuk*” világossá tette előtte: Csoórinak, Esterházy Péter rangsoroló hozzászólása szerint az „*egyik, joggal legtekintélyesebb magyar írónak*” még véletlenül sem voltak zsidóellenes írásai, megnyilvánulásai. Csakhogy a vita

gerjesztői, a sor vezetői talán éppen a tekintély megtépázását tarthatták céljuknak – egy új kánon kialakulását.

Esterházy Mészölyt méltató, s némi önbírálatot hordozó szavait is érdemes idézni a *Határsértők*ből: „Sok falnak ment neki fejjel, mi meg itt korzózunk, az ütött lyukakon át, olykor róla is feledkezve.” Az összevetés szándéka nélkül is fel lehetne vetni ugyan, hogy vajon Csoóri hány és mekkora lyukat ütött – a portrékat a politikai-ideológiai térből többnyire kivonni próbáló kötet azonban másféléket kérdeztet. Immár társadalom- és irodalomtörténeti távlatból egyrészt azt, hogy vajon miért egyedül Mészölyék lakása mint „szellemi zarándokhely” és titkos találkahely volt s maradt a „minta s példa” a „mind szélesebb terepen formálódó, s szerepeit egyre nyíltabban vállalni kezdő ellenzékiesség, ellenzéki gondolkodás számára”. Aztán, a lakásból kilépve, 85–86 táján valóban az „alternatív értelmiségi és művészi közösségek, klubok, szabad- és repülőegyetemi összejövetelek” jelentették az „ellenzékiesség bástyáit”, akik vagy ahol „nem keveset tettek a kisebbségek életének tudatosításáért, a magyar kultúra egységének megeremtése érdekében, a Németh László-i »tejtestvériség«-ért”. Ugyanez nevesítve és megerősítve a közgáz Rajk szakkollégiumát, illetve a Széchenyi István Szakkollégiumot takarja, továbbá az *ef-Lapokat*, amelyek a határon túli magyar irodalmak és „a Magyarországra áttelepült külföldi írók irodalmi honosításának szervezői és műhelyei lettek”, a folyóirat „a közép-európaiság és a határon túli magyar irodalmak képviseletének egyik legaktívabb szószólója” is. Ha a szerző személyes történetében a hon Pestté s Pest pedig a honná lesz, akkor kevés egykori nem fővárosi műhely és szervező kesereghet, hogy mily hálátlan az emlékezet. Az áttelepültek, vagy ahogy néha neveztetnek, az emigránsok viszont hálásak lehetnek: a Csiki Lászlónak ajánlott Tóth László-vers, az *Úgy néznének ránk* és a körülötte kialakult vita más alkotások társaságában elevenen jelenítheti meg a „se-itt-se-ott lét túlnyomós, feszültséggel terhes időszakát”.

A *Határsértők* okkal adja elő ismét, amit már a korábbi kötetek is, az efféle önéletrajzi történeteket, eseteket, dilemmákat. Vallomásosan személyessé azonban mégiscsak azoknak a kapcsolatoknak a bemutatásától lesz, amelyek egy-egy íróhoz, költőhöz fűzték, és amelyek révén irodalmi, művészeti életünk közelmúltjának – ahogy poentírozza – viszonyaiba és iszonyaiba is bepillantást nyerünk. Hogy ezeket hitelesítse, nem elégszik meg az emlékezetével, hanem olyan bőséges és szerteágazó szakirodalmat használ, mint akinek egy szubjektív irodalomtörténet szerzése is a szeme előtt lebeghetett, lebegett.